KORTFATTADE UPPLYSNINGAR
om
FINLANDS ÄLDSTA TRYCKERI
nuvarande
FRENCKELLSKA
TRYCKERI AKTIEBOLAGET

Grundlagt 1642,

jämte

en del orienterande uppgifter om stilsorter, tryckningsmetoder, konstblad m. m. sammanställda för utställningen å Finska Mässan 1920

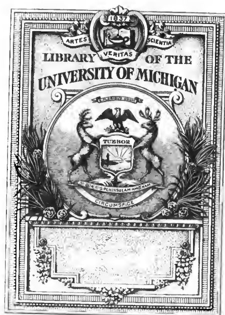
av

AXEL GABRIELS

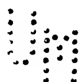
Helsingfors

Tryckt hos Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget, år 1920.

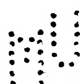

1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

FRENCKELLSKA
TRYCKERI AKTIEBOLAGET

KORTFATTADE UPPLYSNINGAR OM
FINLANDS ÄLDSTA TRYCKERI
FRÅN DESS GRUNDLÄGG-
NING 1642 TILL NU-
VARANDE
TID

HELSINGFORS 1920

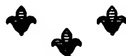

DET FÖRSTA BOKTRYCKERIET I FINLAND

När det första tryckförsöket med rörliga typer, Gutenbergs genialiska lösning av problemet om skrifters mångfaldigande, ägde rum är icke fastslaget, men man kan med all sannolikhet förlägga det till år 1448 eller de närmast föregående åren. Säkert är emellertid att Gutenbergs första stora verk „den 42-radiga bibeln“ förelåg färdigtrykt år 1455. Knappt femtio år senare räknades tryckerierna i hundratal och ensamt Italien kunde uppvisa sexhundra. Till de skandinaviska länderna inflyttade de första boktryckarna redan i början av 1480-talet, men Finland fick vänta i det närmaste etthundrasextio år på att ett tryckeri skulle grundas inom dess landamären. Denna händelse infaller en kort tid efter Åbo Akademis fundation och det är i egenskap av akademins boktryckare Peter Wald eller Petrus Erici Waldius, såsom hans namn lydde på de av honom tryckta latinska disputationerna, sommaren år 1642 infann sig i Åbo. Redan i slutet av 1660-talet finna vi i Finlands huvudstad ett andra tryckeri på vilket biskop J. Gezelius erhöll privilegium och 1668 grundades i Wi-

borg för gymnasiets behov ett tryckeri, som dock under stora ofreden förstördes. Under de följande århundradena grundlades tre nya tryckerier, ett i Wasa 1776, ett i Wiborg 1815 och ett i Helsingfors 1818. Antalet tryckerier i Finland är för närvarande 161 varav c. 35 i huvudstaden.

Av dessa är det dock Finlands första tryckeri som här närmast påkallar intresse.

Peter Wald, född i Uppland 1602, hade i sju år förestått ett boktryckeri i Vesterås när han 1642 emottog befattningen som akademiboktryckare i Åbo. Hans verksamhet började under föga gynsamma förhållanden. Hans eget förlagskapital var ringa och Akademins klena tillgångar voro alltför starkt anlitade för att medgiva något större understöd. Härtill kom att det stillager han förfogade över var så litet att endast ett halft ark i sänder kunde uppsättas. Emellertid grep han med friskt mod verket an och redan under år 1642 lämnade ett par små avhandlingar hans tryckeri. Det var självfallet främst latinska disputationer, orationer och annat akademiskt tryck Peter Wald utförde, men han anlitades även av Domkapitlet och enskilda personer. Under de följande åren fick tryckeriet tack vare en donation av greven af Wasaborg, ett fast anslag av Akademin m. m. en avsevärt bättre ställning. Vid Peter Walds död 1653 hade sålunda stillagret betydligt ökats och uppgick till en vikt av c. 54 lispund.

Walds efterträdare blev Peter Hansson, som segrade över sin konkurent genom att övertaga icke blott tryckeriet utan även änkan. Även han hade att kämpa med svårigheter och under de sista åren av hans verksamhet minskades tryckeriets produktivitet märkbart för att under den följande Akademitryckarens Johan Wall tid ännu ytterligare

gå nedåt. Tryckeriet, som nu arbetade med största svårighet, befann sig vid Walls död 1709 i fullständigt obestånd. Under stora ofreden flyttades tryckeriet 1713 över till Stockholm där det förblev till 1722. Ett par årtionden efter återflyttningen inköptes det av boktryckaren Jacob Merckell som genom kontrakt utfäste sig att i Åbo inrätta ett tryckeri, som motsvarade Akademins behov. Redan i slutet av samma år, 1750 var det Merckellska företaget i gång. Den nya ägaren, som var bosatt i Stockholm, överlämnade skötseln av tryckeriet åt faktorer bland vilka vi nämna JOHAN CHRISTOFFER FRENCKELL I.

Född såsom det uppgives i Erfurt hade Frenckell från 1742 varit anstäld vid Akademins tryckeri och övergick därpå i Merckells tjänst. Sin befattning som faktor tillträdde han 1756 och två år senare inköpte han ena hälften av tryckeriet som från och med år 1761 bär Frenckells namn. Köpekontraktet innehöll för Frenckell synnerligen betungande bestämmelser och han hade att kämpa med stora svårigheter vilka ytterligare ökades vid Merckells död 1763.

Frenckell inveklades i diverse processer bl. a. med sin nya bolagsman Jacob Bremer, och därpå C. Hising, vilka tvistigheter bilades först efter Frenckells död.

Under Johan Christoffer Frenckell I tid utgingo från tryckeriet ett antal anmärkningsvärda arbeten av vilka förtjänar nämnas 1776 års finska bibelupplaga, flere upplagor av finska psalmboken och Gezelii „Lasten Paras Tawara". Här tryktes även Finlands första tidning „Tidningar Utgifne Af Et Sällskap i Åbo" samt „Suomenkieliset Tieto-Sanomat".

Efter Frenckells död 1779 förvaltades tryckeriet av hans hustru i andra giftet Maria Lilius, men 1785 övertogs det av Frenckells son från första giftet Johan Christoffer, som nu inköpte även den andra delen av tryckeriet och sålunda blev ensam ägare av företaget.

JOHAN CHRISTOFFER FRENCKELL II var född 1757, blev student 1773 och promoverades till filosofiemagister 1778.

Efter genomgången lärotid blev han vid faderns död faktor och lyckades året efter det han inköpt tryckeriet förnya det av Johan Christoffer Frenckell I med Akademin upprättade kontraktet enlig vilket firman tillförsäkrades privilegiet att trycka allt akademitryck, finska bibeln och psalmboken samt erhöll rätt att årligen importera tullfritt 1,000 ris papper. Tryckeriet sattes nu på fullt tidsenlig fot och allt talrikare blevo de böcker som lämnade pressen hos Frenckell. Han fortsatte även tidningsutgivareverksamheten och hade efterhand privilegium på Åbo Nya Tidningar, Åbo Tidningar, Tidningar utgifna af ett sällskap i Åbo, Åbo Tidning och Åbo Allmänna Tidning. År 1805 förnyades kontraktet med Akademin och 1814 upptog Frenckell sin son Johan Christoffer till bolagsman samt förändrade namnet till J. C. Frenckell & Son. Han grundlade även den Frenckellska firmans sedermera så betydande bokhandelsrörelse.

Johan Christoffer Frenckell III, som även han fungerat som faktor vid tryckeriet, övertog vid faderns död 1818 firman, som han jämte modern innehade till 1822 då hon avled och han blev ensam ägare till affären.

År 1819 utverkade han för firman ett bokhandelsprivilegium, något som icke tidigare blivit officiellt beviljat i Finland och 1823 inrättade han i Åbo vårt lands första stilgjuteri.

Åbo stads brand medförde även för Frenckellska firman stora förändringar. Vid Akademins överflyttning till den nya huvudstaden medföljde större delen av J. C. Frenckell & Sons tryckeri och inrymdes i gården Unionsgatan 13 där det ännu befinner sig. Firman öppnade 1828 i Helsingfors en bokhandel, som inom kort fick ett gott namn. År 1832 inköpte Frenckell ett pappersbruk i Tammerfors.

Även efter överflyttningen till Helsingfors fortsattes tidningsutgivarverksamheten och på Frenckellska tryckeriet tryktes sålunda Tidningar från Helsingfors och Helsingfors

Morgonblad. Bland tryckeriets kunder från dessa år återfinna vi namnen på nästan alla de män, som senare skulle intaga de främsta platserna i vår kulturhistoria. Vi nämna namnen Cygnaeus, Lönnrot, Nervander, Nordström, Runeberg och Snellman. Runeberg lät här bl. a. trycka Elgskyttarna och Friaren från landet.

Vid Johan Christoffer Frenckells död 1844 övertogs den del af tryckeriet som kvarstannat i Åbo jämte bokhandeln av den ena sonen JOHAN CHRISTOFFER FRENCKELL IV medan den andra, FRANS WILHELM FRENCKELL, bosatt i Helsingfors, blev firmans chef.

Frans Wilhelm Frenckell, sedermera kommerseråd och adlad von Frenckell, föddes i Åbo 1821 och blev student 1838. Under hans skickliga och erfarna ledning nådde affären ett stort uppsving och talrika voro de utmärkelser som vid utställningar såväl hemma som utomlands kommo den mångsidigt verksamma firman till del.

Vid Frans Wilhelm von Frenckells död 1879 övertogs företaget av sönerna THEODOR och WOLDEMAR VON FRENCKELL vilka år 1900 skiftade egendomen varvid den senare bl. a. erhöll tryckeriet. Detta ombildades samma år till aktiebolag under namnet FRENCKELLSKA TRYCKERI AKTIEBOLAGET med vilket 1903 förenades det något tidigare bildade Finsk Tidskrifts Tryckeri Aktiebolag.

Genomgripande förändringar ha efter denna sammanslagning vidtagits inom tryckeriet. Moderna stilar och maskiner ha anskaffats, en stentryckavdelning har inrättats och verksamheten i övrigt ansenligt utvidgats.

Under de senaste åren har tryckeriet ägnat en allt större uppmärksamhet åt en typografisk konstnärlig utstyrsel av de verk, som lämnat pressarna samt åt konsttryck. Traditionerna från boktryckerikonstens bästa tid, då man ägnade en utomordentlig omsorg åt uppställningens komposition och ett vackert tryck har vid Frenckellska Tryckeriet på ett utmärkt sätt representerats av faktor J. LYSTINEN, som under

ett trettiotal år arbetat i företagets tjänst därav 12 år som överfaktor. Bland de arbeten som Frenckellska Tryckeri A. B. utfört nämna vi följande minnespublikationer m. m.:

Sågägarnas i Finland brandstodsförening 1890—1915,
Konstföreningen i Åbo, 1891—1916,
Föreningsbanken i Finland 1862—1912,
Farmaceuternas Pensionskassa i Finland 1865—1915,
Finlands Bank 1811—1911,
Finlands Hypoteksförening 1861—1911,
Adress till Kommerserådet Hackman 1916,
Jubileumskrift till Prof. Hermansons 70-årsdag,
Frälsesläkter i Finland,
Bokägarmärken i Finland,
Under utgivning är det stort anlagda verket Herrgårdar i Finland.

Tidningsutgivarverksamheten har visserligen upphört, men en del tidskrifter tryckas fortfarande hos firman bl. a. Finlands enda konsttidskrift, Stenmans Konstrevy.

Det anseende tryckeriet under århundradenas lopp förvärvat sig och de traditioner det som Finlands första tryckeri äger ha spelat en betydande roll vid bestämmandet av utvecklingens gång. De utgöra fortfarande en drivande kraft och bilda grunden till tryckeriets strävan att nå de högsta möjliga resultat på de områden det företräder.

FÖRTECKNING

ÖVER FÖRESTÅNDARE OCH ÄGARE FRÅN ÅR 1642 TILL ÅR 1920

AKADEMITRYCKARE

1642—1653	PEER ERICHSON WALD
1653—1654	PETER WALDS enka
1654—1679	PETER HANSSON
1679—1710	JOHAN LARSSON WALL
1711—1713	ANDERS BJÖRKMAN
1713—1722	Tryckeriet under Stora ofreden flyttat till Stockholm
1722—1729	ERIK FLODSTRÖM
1729—1750	JOHAN KIÄMPE

ÄGARE

1750—1758	JAKOB MERCKELL (Johan Christoffer Frenckell faktor 1756)
1758—1763	JAKOB MERCKELL och JOHAN CHRISTOFFER FRENCKELL I
1763—1779	JOHAN CHRISTOFFER FRENCKELL I och JACOB BREMER. Senare C. HISING
1779—1785	MARIA FRENCKELL och C. HISING (J. C. Frenckell II faktor 1779)
1785—1818	JOHAN CHRISTOFFER FRENCKELL II (J. C Frenckell III faktor, bolagsman 1814 då namnet blev J. C. Frenckell & Son)

1818—1822	Margareta Elisabet Frenckell och Johan Christoffer Frenckell III
1822—1844	Johan Christoffer Frenckell III
1844—1856	Johan Christoffer Frenckell IV och Frans Wilhelm Frenckell
1856—1878	Frans Wilhelm Frenckell (von Frenckell)
1878—1900	Carl Theodor och Woldemar von Frenckell
1900—	Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget*

DISPONENTER

1903—1909	Johan Thurman
1909—1914	Arvid Malm
1914—1917	Gustaf Lorentz Zetterman
1917—1919	Johannes Mikander
1919—	Henning Mikander

* Aktierna i bolaget innehavas fortfarande av släkten von Frenckell.

TYPOGRAFISKA
TYPER

Den rikedom av trycktyper som i böcker, tidningar, tidskrifter, på reklamskyltar, kort m. m. möter läsarens blick, kan återföras till tre stora huvudklasser av typer ur vilka alla andra utvecklat sig.

GÖTISKA TYPSNITTET,
älst som trycktyp med stilarna Schwabach och Fraktur

DET LATINSKA TYPSNITTET
med stilarna Mediaeval antikva och Vanlig antikva

DET KURSIVA TYPSNITTET,
som är lika med det latinska, ehuru lutande.

Bokstavsformerna indelas i
VERSALER d. v. s. stora alfabetet och
g e m e n a, lilla alfabetet.

Sammanställningen av dessa olika typer kan med fördel göras, men fordrar en säker blick för balansen och kontrasten. Ur ren stil och form-harmoni-synpunkt får i ett och samma arbete endast förekomma en typsort, men denna princip kan icke i alla fall upprätthållas. Vid val av typsort spelar självfallet pappret, sidans storlek, illustrationsmaterialet och andra på helhetsintrycket verkande omständigheter en stor roll.

Under senare år har man i allt högre grad ägnat böckernas typografiska utstyrsel omsorg och intresse vilket tyder på att boktryckarkonsten går ett nytt uppsving till mötes.

Stilprov på de tre typgrupperna:

Boktryck, Accidenstryck, Stentryck;
Konstnärligt och gediget utförande å
Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget.

FRAKTUR

Boktryck, Accidenstryck, Stentryck;
Konstnärligt och gediget utförande å
Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget.

SCHWABACH

Boktryck, Accidenstryck, Stentryck;
Konstnärligt och gediget utförande å
Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget.

VANLIG ANTIKVA

Boktryck, Accidenstryck, Stentryck;
Konstnärligt och gediget utförande å
Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget.

MEDIAEVAL ANTIKVA

Boktryck, Accidenstryck, Stentryck;
Konstnärligt och gediget utförande å
Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget.

VANLIG KURSIV

Boktryck, Accidenstryck, Stentryck;
Konstnärligt och gediget utförande å
Frenckellska Tryckeri Aktiebolaget.

MEDIAEVAL KURSIV

KONSTTRYCK OCH
REPRODUKTIONSMETODER

TRÄSNITT. Utfördes ursprungligen med tillhjälp av en tunnbladig kniv på träblock i träets längdriktning. Linjerna tecknades med gås- eller rörpenna och ytorna mellan linjerna skuros ned. De sålunda framställda upphöjda linjerna beströkos med trycksvärta och blocket var färdigt för avtryckets tagande. Vid 1700-talets slut införde den engelska gravören Bewick ett nytt förfaringssätt genom att använda tvärträ och i stället för knif gravstickel. Detta förändrade helt och hållet träsnittets karaktär. I stället för mörka linjer på ljus botten erhöll man nu ljusa linjer på mörk botten. Vid 1800-talets mitt förändrades träsnittet ånyo genom uppkomsten av det s. k. facsimil-snittet. Detta återgav noggrannt den reproducerade orginalteckningens egenskaper och ledde slutligen till tonsnittet, som före de fotografiska metodernas användning för reproduktionsändamål var den vanliga formen för illustrationstryck. Under senare år har den gamla tekniken återupptagits och träsnittet fått sin ursprungliga karaktär.

LINOLEUMSNITTET bygger på samma principer som träsnittet, men kan icke mäta sig med detta vad linjernas skärpa och tryckets renhet beträffar. Namnet anger det material som ersatt träblocket.

ETSNING. Utföres på en planslipad plåt, vanligen koppar eller zink, som täckes med en för syror oangriplig grund bestående av sammansmält asfalt, mastix, beck och vax.

Därpå svärtas (rökes) grunden med ett vaxljusbloss och på den sålunda erhållna mörka tonen utföres teckningen med en nålspets. I varje tecknad linje blottas metallen och när arbetet är färdigt täckes plåtens baksida med asfaltfernissa. Plåten nedsänkes i ett syrebad (salpetersyra och vatten) varvid syran fördjupar linjerna. Tillräckligt etsade partier täckas och övriga utsättas ånyo för badets inverkan. Vid tryckningen ingnides plåten med svärta och avtorkas varvid svärtan kvarblir endast i de fördjupade linjerna. Pappret fuktas och lägges över plåten som får passera mellan pressens valsar.

MJUKGRUNDSMETODEN (Vernis mou) skiljer sig från den vanliga etsningen genom att grunden med tillsats av svinister göres mjuk och efter insvärtandet beläggas med ett tunt, något kornat papper på vilket teckningen utföres med vanlig blyertspenna.

Papprets baksida upptager då där pennan går fram grunden från plåten, som därefter etsas och tryckes på vanligt sätt.

LITOGRAFI. Utföres med feta kritor eller fet tusch på slät eller kornad stenskiva som därpå etsas med en gummiblandad salpetersyrelösning. Före tryckningen övergås stenens yta med en i vatten fuktad svamp och svärtan invalsas med en färgrulle. Krit- och tuschsträcken mottaga färg men stenens övriga partier bortstöta den. De litografiska flerfärgstrycken fordra en sten för varje färg, men tillvägagångssättet är detsamma för alla.

FOTOTYPI. Bilden överföres fotografiskt på en preparerad zinkplåt som därefter etsas. Detta reproduktionssätt, som kan användas endast för streckteckning, har närmast karaktären av träsnittet i dess ursprungliga form med mörka linjer på vit grund.

AUTOTYPI. Bilden överföres även här fotografiskt men genom en rutad glasskiva (raster). Detta förfarings-

sätt användes för återgivande av orginal utförda med tonade ytor varvid de genom rutorna uppkomna punkterna fördela sig alltefter tonernas styrka. Man skiljer mellan grovrastiga och finrastiga klichéer beroende på nätverkets olika täthet. Grovrastiga klichéer användas för t. ex. tidningspapper medan ett fint papper fordrar en mycket tät raster.

DUPLEXAUTOTYPI. Tryckning över varandra av tvänne plåtar med olika raster-läge och olika färgvalörer, varigenom bilden erhåller större djup och nyansrikedom.

AUTOTYPI I FÄRGER. Detta förfaringssätt grundar sig på det faktum att man genom att blanda (trycka över varandra) färgerna gult, blått och rött kan erhålla alla i orginalbilden förekommande färgtoner. Även här fordrar varje färg en plåt, som framställes med tillhjälp av fotografiska plåtar okänsliga för alla andra ljusstrålar än de i en av huvudfärgerna rött, blått, gult.

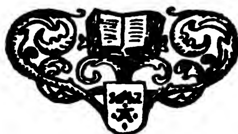
Tryck utförda med dessa tre färger kallas trefärgstryck, kommer härtill en plåt i svart och vitt kallas trycket fyrfärgstryck.

OFFSETTRYCK är en avart och förfullkomning av stentrycket. Bildens „förbehandling“ sker i stort sett i enlighet med denna tryckningsmetod. Skillnaden mellan de två reproduktionssätten består huvudsakligen i att, medan färgtrycket vid litografi sker direkt från sten på pappret, begagnar man sig vid offsettryck av zinkplåtar — varå bilden blivit etsad — vilka avlämna färgtryck av bilden å en gummiduk, som i sin tur överför trycket på papper. Genom att sålunda den elastiska gummiduken i sista hand levererar trycket uppnås större mjukhet och bättre konstnärlig effekt, varjämte ett friare val i avseende å tryckyta ernås.

Prov på dessa olika framställningssätt utställdes å Finska Mässan 1920 och utgjordes av:

1. Träsnitt — Tuppen från A. B. C-boken
2. Linoleumsnitt — Komposition av Maria Lagorio
3. Etsning — Gubbhuvud av Axel Haartman
4. Etsning — Från Gamla Åbo av Maja Mikander
5. Mjukgrund — Studie av Axel Haartman
6. Litografi — Aktiebrev efter utkast av Axel Haartman
7. Original-Litografi i tre färger — Parkmotiv av Axel Haartman
8. Fototypi — Efter teckning av Axel Haartman (se första sidan!)
9. Autotypi (25, 48, 80 linjers raster) — Avbildning av Per Brahe
10. Duplexautotypi — Branden vid Toppila såg
11. Duplexautotypi — Föreningsbankens hus i Wiborg
12. Fyrfärgstryck — Kyrkointeriör av Walter Thomé
13. Offsettryck — Efter tafla av Pekka Halonen
14. Offsettryck — Gamla Nürnberg, originalteckning av Axel Haartman.

DESSA
KORTFATTA-
DE UPPLYSNINGAR
OM UTVECKLINGEN AV NU-
VARANDE FRENCKELLSKA TRYC-
KERI AKTIEBOLAGET, OM TYPOGRA-
FISKA TYPER OCH REPRODUKTIONSSÄTT
STÖDA SIG PÅ UPPGIFTER I ÅBO STADS HIS-
TORIA AV C. VON BONSDORFF, SVENSK BOK-
TRYCKERI-HISTORIA AV G. E. KLEMMING
OCH J. G. NORDIN, OTRYCKTA AN-
TECKNINGAR OM J. C. FRENC-
KELL & SON AV ARVID MALM,
OM ETSNINGAR OCH ANDRA
KONSTBLAD AV A. TALL-
BERG, NORDISK BOK-
TRYCKAREKONSTS
FACKBIBLIOTEK
OCH „CONTOI-
RETS RES-
CONTRA“
FRÅN
1828

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03356 7135

